

ПОЛІТИКА ЦАРСЬКОГО УРЯДУ ЩОДО ІНОСЛАВНИХ КОНФЕСІЙ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ (НА ПРИКЛАДІ БАПТИСТСЬКИХ ГРОМАД ПІВДНЯ УКРАЇНИ)

THE POLICY OF THE TSARIST GOVERNMENT TOWARDS NON-CHRISTIAN DENOMINATIONS IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY (ON THE EXAMPLE OF THE BAPTIST COMMUNITIES OF SOUTHERN UKRAINE)

Волошкевич Г. А., к. ю. н.,

доцент кафедри державно-правових дисциплін

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

У статті розглядається конфесійна політика царського уряду щодо неправославних конфесій, її правове оформлення, еволюція та методи реалізації. Основна увага приділена проблемам свободи віросповідання представників релігійних сект Півдня України – баптистів та штунд. Досліджено розвиток баптистських рухів у пізньоімперській Росії, їх сприйняття церковною та світською владою, заходи, які вживаються Церквою та урядом для боротьби з протестантським сектантством. Проаналізовано правове становище представників цих релігійних течій відповідно до законодавства Російської імперії у другій половині ХХ ст.

Зроблено висновок, що в середині ХІХ ст. російська релігійна політика продовжувала спиратися на принцип «віротерпимості» в основі якого лежав дискримінаційний підхід до представників неправославних конфесій. Дозволялася діяльність лише офіційно визнаних державою конфесій, водночас обсяг їх духовних прав і свобод був помітно урізаним у порівнянні з представниками православної церкви. Натомість, сектантські релігійні групи знаходилися під жорсткою забороною і активно переслідувалися. В статті прослідковано поступова еволюція українських баптистів від неофіційної, забороненої, релігійної секти до визнаної «терпимої» конфесії.

Проаналізовано закони 1867, 1879, 1883 років які поступово легалізували правовий статус баптистів та надали їм можливість вільного відправлення своїх релігійних обрядів. Водночас, відзначено, що реалізація цих прав продовжувала перебувати під контролем державних органів, а на місцях зустрічала опір православної церкви та місцевих чиновників.

Якщо представники освіченого суспільства, ліберали та помірковані консерватори розглядали євангельські рухи як відображення суспільних змін у пореформеній Росії, то церковна влада трактувала зростання євангелізму як невігластво і як загрозу політичному та соціальному порядку Росії. Обер-прокурор Священного Синоду К. Победоносцев розгорнув енергійну кампанію проти інославія, засновану на поєднанні репресивних і виховних заходів. Наслідком цієї кампанії стає прийняття закону 1894 року який суттєво обмежив права однієї з протестантських сект – штундистів. Робиться висновок, що на місцях цей закон був використаний і для боротьби з іншими неправославними конфесіями, зокрема і з баптистами.

Ключові слова: свобода віросповідання, законодавство, сектанство, баптизм, штундисти, релігійні переслідування.

The article examines the religious policy of the tsarist government regarding non-Orthodox denominations, its legal registration, evolution and methods of implementation. The main attention is paid to the the problem of religious freedom, followers of religious sects of baptists and stundists in the legislation of the Russian Empire at the end of the 19th century. The development of Baptist movements in late imperial Russia, their perception by church and secular authorities, the measures taken by the Church and the government to combat Protestant sectarianism are studied. The article focuses on the analysis of the legal provisions of these religious movements.

It was concluded that in the middle of the 19th century. Russian religious policy continued to be based on the principle of "religious tolerance", which was based on a discriminatory approach to representatives of non-Orthodox faiths. The article traces the gradual evolution of Ukrainian baptists from an unofficial, banned, religious sect to a recognized "tolerant" denomination.

The laws of 1867, 1879, and 1883 were analyzed, which gradually legalized the legal status of baptists and gave them the opportunity to freely perform their religious rites. At the same time, it was noted that the implementation of these rights continued to be under the control of state bodies, and met local resistance from the Orthodox Church and local officials.

While the members of educated society, liberals and moderate conservatives viewed evangelical movements as a reflection of social changes in postreform Russia and a reaction to the shortcomings of the official Church, the ecclesiastical authorities treated the rise of evangelicalism as a result of the sectarians' "ignorance" and as a threat to the political and social order of Russia. Chief Procurator of the Holy Synod Pobedonostsev launched an energetic campaign against the heterodoxy based on a combination of repressive and educational measures. The result of this campaign was the adoption of the law of 1894, which significantly limited the rights of one of the protestant sects – Stundists. It is concluded that this law was used locally to fight against other non-Orthodox denominations, in particular, against baptists.

Key words: freedom of religion, legislation, baptism, Shtundists, sectarianism, religious persecution.

Актуальність проблеми. Проблематика державно-конфесійних відносин на українських землях, крізь призму історичного минулого, традиційно знаходиться в центрі уваги, як пересічних громадян, так і представників громадських і релігійних організацій, академічної спільноти влади. І у цьому немає нічого дивного, адже на сучасному історичному етапі, ці відносини набувають високого рівня суспільної актуалізації, прикладом чого є бурхливі дискусії навколо надання томосу про автокефалію Православної церкви в Україні за сприяння офіційної української влади та підтримка представників держави діяльності ПЦУ в регіонах України. З огляду на вищезазначене, дослідження конфесійної політики Російської імперії на українських землях є дуже актуальним і важливим для розуміння історії України та формування її сучасної ідентичності. Україна є багатонаціональною та поліконфесійною країною. Вивчення конфесійної політики Російської імперії

допомагає краще розуміти взаємовідносини між різними релігійними спільнотами та їхнім впливом на суспільство, вивчити ефективність механізмів та інструментів державної конфесійної політики, врахувати помилки допущені царською владою у взаємовідносинах з представниками національних меншин та релігійних громад. Також, багато аспектів конфесійної політики минулих століть можуть мати прямий вплив на сучасні події та конфлікти в Україні. Розуміння минулого може допомогти пролити світло на сучасні проблеми та виклики.

Українські землі, що входили до складу Російської імперії у ХVІІІ – на початку ХХ столітті, являли собою унікальну в релігійно-етнічному плані територію населену представниками різноманітних національностей та віросповідань. Зокрема, лише на Півдні України дослідники нараховували 15 великих та середніх етнічних груп, і спостерігалася тенденція до постійного урізноманітнення

етнічної строкатості. Цілком логічно, що цей процес позначився і на конфесійній структурі українського регіону, надавши йому багатоманітності не характерної для інших земель російської держави. Тут були широко представлені такі конфесійні групи, як: православні, католики, мусульмани, протестанти, іудеї. Також слід враховувати, що вони не завжди відрізнялися одноманітністю і часто поділялися на окремі відгалуження (гілки). Кожна більш менш чисельна релігійна громада перебувала під постійним наглядом зі сторони царської влади, яка поєднувала у своїй конфесійній політиці загальний (поширений на всі конфесії) та індивідуальний (щодо окремої конфесії) підхід.

Стан опрацювання. Дослідження державної політики щодо неправославних (інославно) конфесій та її нормативно-правового забезпечення загалом присвячено багато праць. Однак, академічний інтерес, максимальний рівень студіювання та всебічний аналіз проблема набула винятково на сучасному етапі розвитку вітчизняної науки. До загального переліку фахових істориків-дослідників, які задіяні у студіюванні історії релігії та церкви в Україні загалом та історичному розвитку інославно) громад, належать Ю. Берестень, О. Вознюк, Ю. Поліщук, І. Захарченко, О. Крижановський. Помітною є тенденція до «спеціалізації» історичних досліджень, зокрема появи серії робіт присвячених взаємовідносинам між царським урядом та баптистськими громадами Півдня України. Зокрема, можна виділити роботи Г. Павлюк [1] Ф. Проданюк [2]. Помітним є інтерес до проблематики державно-конфесійних відносин і в зарубіжних виданнях, зокрема в роботах Paul Werth [3], A. Polunov [4], Albert W. Gardin [5].

Характерною є зростання уваги до проблематики релігійної політики царського уряду зі сторони вчених правників. Окремі аспекти правового регулювання церковних відносин знаходимо у працях О. Каненберг-Сандул, Я. Шевчук-Бела, Д. Войцехівської [6]. Водночас варто зазначити, що у більшості з цих публікацій державна політика стосовно баптистських громад не є предметом спеціального дослідження, а розглядається у контексті загальних освітніх питань.

Мета статті. У даній статті ставиться мета відтворити та проаналізувати зміст, основні етапи державної політики та її нормативне забезпечення щодо баптистських громад Півдня України у XVIII – початку XIX ст.

Виклад основного матеріалу. У другій половині XVIII ст. російський уряд розпочав активну колонізацію південноукраїнських земель використовуючи для цього, як внутрішні, так і зовнішні людські ресурси. Результатом колонізаторських зусиль урядів Російської імперії стала поява на території Півдня України особливої поліетнічної та поліконфесійної структури населення. Тісне переплетіння різноманітних релігійних вчень, криза старих «класичних» релігій неминуче породжувало виникнення і розвиток нових релігійних громад, які почасти опинялися поза правовим полем. Однією з таких нових конфесій стали баптисти або «євангельські християни» – християнська течія, що поєднувала в собі елементи протестантської та православної християнських традицій. Одразу відзначимо, що в літературі ведеться жвава дискусія щодо отождолення двох релігійних громад – «штундисти» та «баптисти». Ряд авторів їх отождолюють, інші навпаки намагаються показати відмінності їх врівнення. У переважній більшості дослідники констатують, що «штундизм» носив «народний» характер і його розвиток йшов з низів, що породжувало достатньо еkleктичні культурно-релігійні практики та вірування, натомість «баптизм» являв собою більш класичне, струнке врівнення, що сформувалося на Заході в середовищі англійських та німецьких протестантів [7, с. 48–49]. Під час аналізу політики царського уряду ми продемонструємо, що в очах

влади це були дві різні течії, що обумовлювало особливе ставлення до них.

Перші баптистські громади в Україні з'явилися в кінці XVIII – початку XIX століття. Під час свого початкового розвитку баптисти в Україні стикалися з опозицією з боку держави та офіційних церковних ієрархій. Однак, незважаючи на це, рух баптизму продовжував зростати, особливо в регіонах Південної та Східної України, перетворившись наприкінці XIX ст. в одну з помітних релігійних груп регіону [8, с. 15–17]. Зростання чисельності баптистів неминуче ставило питання про їх юридичне визнання, без чого не можливо було повною мірою реалізувати духовні права і свободи.

Конфесійна політика Російської імперії у XVIII–XIX ст. була тісно пов'язана з міграційною політикою, в основі якої лежала необхідність залучення значних людських ресурсів з-за кордону та забезпечення лояльності новоприсланих територій. Відповідно, «російська держава намагалася демонструвати толерантне ставлення до всіх форм релігійних поглядів і в серії виданих царських указах та маніфестах офіційно проголошувала свободу віросповідання» [6, с. 6]. Водночас, аналіз норм дореволюційного законодавства у релігійній сфері, а також практики його реалізації дозволяє зробити висновок, що в основі конфесійної політики лежав принцип «віротерпимості» а не «свободи віри». Відмінність полягала в тому, що російська держава виходила з пріоритетного становища православної віри, натомість визнаючи за іншими конфесіями право на існування в межах визнаних державою. Відповідно в російському законодавстві XIX ст. існували чисельні обмеження на здійснення окремих релігійних дій представниками інославно) конфесій, кримінальні покарання за порушення встановлених державою правил поведінки у релігійній сфері.

Особливо складним було становище новостворених релігійних громад. Виникнення нових нетрадиційних релігійних течій, корені яких лежали в основі духовних потреб суспільства, проте не спиралися на національний (етнічний) ґрунт державою не віталися і жорстоко каралися, а релігійна терпимість поширювалася лише на традиційні конфесії, що історично сформувалися і мали національне підґрунтя. Як правило, рішення про визнання «нетерпимою» приймалося щодо окремої конфесії під впливом конкретно-історичних умов, до яких зокрема слід віднести і особисті погляди та настрої російської політичної верхівки, насамперед – імператорів. За таких обставин, не викликає подиву факт, що відбувався постійний процес переходу конфесій з «нетерпимих» у «терпимі», і навпаки. Нераціональність у діях російської влади, які могла переслідувати лояльні по суті верстви населення за їх релігійні погляди відмічає англійський журналіст Вільям Стед, наводячи для прикладу мирні громади штунд та баптистів Півдня України і порівнюючи їх з англійськими пуританами та квакерами, які так само зазнавали в свій час переслідувань зі сторони англійської корони [9, с. 384–389]. З подібним висновком погоджується і О. Полунів, який відзначає, що хоча розмах і жорстокість репресій були певною мірою перебільшені в працях європейських і американських оглядачів, але беззаперечним є факт, що сектанти зазнали серйозних переслідувань внаслідок політики уряду, а покарання що були застосовані до вірян носили надмірний характер [4, с. 165].

Друга половина XIX ст. позначилася переглядом державної політики по відношенню до низки конфесій, у тому числі і баптистів. Серед дослідників немає єдиної точки зору, що відіграло свою роль у розвороті конфесійної політики. Як правило відзначають такі фактори як: зростання чисельності представників нових конфесій, зростання ролі їх окремих представників у соціально-економічному та політичному житті держави, лібералізація політичного курсу країни, необхідність розширення релігійних прав

і свобод в рамках проведених реформ 60–70-х рр. XIX ст. тощо. Однак, безсумнівно стає той факт, що держава переглядає свою позицію по відношенню до ряду конфесій, переводячи їх до розряду «терпимих». Значну роль у цьому також відіграла позиція представників місцевої влади, які у своїх доповідях неодноразово підкреслювали лоялізм євангелістських вірян, їх сумлінність у виконанні обов'язків перед державою, старанність та працьовитість. Так, відповідно до доповіді одеського справника значна кількість євангелістів обіймали посади в низових органах селянського самоврядування – сільські старости, десяцькі, соцькі [10, с. 356]. Крім того, на наш погляд, важливим фактором у легалізації баптистів стали їх тісні зв'язки з менонітськими громадами, про що свідчить дослідження О. Гейченка [11, с. 40]. Меноніти тривалий час визнавалися російською державою і мали позитивний імідж в очах як представників регіонального, так і центрального уряду, що безумовно позначилося і на відношенні до баптистів.

Перші спроби нормативного регулювання правового становища баптистів відносяться до 60-х рр. XIX ст., коли в Міністерстві внутрішніх справ почали розробку документа, який спочатку планувалося поширити на баптистські громади, що виникли у різних куточках Російської імперії. Розроблений проект правил склався з 14 пунктів, які загалом відображали традиційний погляд царської влади до «терпимих» конфесій. Баптистам дозволялося мати власні релігійні споруди, вільно проводити обряди відповідно до їх вірувань, мати власних священнослужителів, і навіть здійснювати навернення осіб з інших релігій. Водночас, держава встановлювала адміністративний контроль за діяльністю релігійних громад, частина наданих прав могла бути реалізована лише після надання згоди представника царського уряду, суворо заборонявся прозелітизм по відношенню до представників православної віри тощо [1, с. 169]. Проте прийняття цього документу на певний час було відкладено, зокрема і через важливе для російського уряду питання ставлення баптистів до військової служби. Як ми вже згадували баптисти були тісно пов'язані з менонітами, релігійною групою, що не визнавала військової присяги та була звільнена від військової служби наданими російськими імператорами привілеями. Очевидно, що царська влада прагнула переконатися чи не легалізує вона ще одну конфесію, яка буде проповідувати «пацифізм» та уникати виконання військового обов'язку.

В 70-ті роки XIX ст. зростання чисельності баптистів на території Півдня України змушує вже Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора П. Коцебу звертатися до центральної влади з проханням видати загальне положення де урегулювати становище баптистів. Інтерес генерал-губернатора, в першу чергу проявлявся в тому, що на території губернії почастішали конфлікти між представниками баптистських громад, представниками інших віровчень, та регіональною владою. Зокрема, непоодинокими були випадки, коли до поліції надходили скарги на проведення «незаконних» релігійних обрядів та богослужінь, а вимоги зі сторони поліції до євангелістів дотримуватися закону наштовхувалися на опір. Типовим у цьому відношенні є рапорт справника одеського повіту, у якому той зазначав, що селяни відмовилися на його вимогу припинити зібрання (богослужіння) і заявили, що незважаючи на наявність покарання, вони «вже заплатили більш ніж 800 крб. штрафу за зібрання та готові ще заплатити у 10 разів більше, але збиратися все ж таки будуть, не зважаючи ні на які переслідування».

1879 року Державна рада врешті затвердила «Думку», що визначила основні підходи до правового становища баптистів, і на її основі Міністерство внутрішніх справ, 15 серпня 1879 року розробило спеціальні правила для баптистських громад, які отримали назву «маковських» відповідно до прізвища тогочасного міністра. З моменту видання цього акту, баптистські громади отримували

офіційний статус, їх представники мали право безперешкодно сповідувати своє віровчення та виконувати обряди віри згідно з існуючими у них звичаями. Дозволялося проведення молитовних зібрань з дозволу губернатора. Запроваджувалися метричні книги де реєструвалися шлюби, народження та смерть баптистів, які контролювалися місцевою владою. Якщо порівняти надані баптистам права, з тими які володіли представники інших конфесій, то слід зробити наступні висновки. У порівнянні з традиційними, «класичними» інославними віруваннями такими як протестантизм, католицизм, представники баптистських громад отримали значно звужений перелік прав і свобод і знаходилися під більш жорстким контролем зі сторони держави. Водночас, слід врахувати, що близькі до баптистів штунди не отримали визнання і їх діяльність продовжувала переслідуватися царським режимом. З цього можна зробити висновок, що царська влада розглядаючи баптизм як певне сектантське відгалуження від протестантизму, ставилася до нього більш ліберально. Однією з можливих причин, чому баптистам на відміну від штунд дозволили легалізувати свій статус, було прагнення внести розкол у протестантський рух. Діяльність баптистів, за розрахунком царату, могло створювати тиск на інші протестантські громади, роз'єднувати їх, породжувати внутрішні конфлікти. Натомість рух штунд в першу чергу загрожував православній церкві, чий інтереси були тісно пов'язані з царською владою, і тому знаходилися під жорсткою охороною.

У науковій літературі дискутується питання, щодо поширення «маковського» циркуляру 1879 року на українських баптистів. Частина авторів висловлює думку, що циркуляр легалізував лише іноземні громади баптистів – «в цьому й супроводжувальних документах йшлося здебільшого про баптистів-іноземців» (Ф. Проданюк) [2, с. 27]. Інші дослідники більш обережні у висновках і заявляють, що після легалізації баптизму як «іноземної релігії» в Росії (1879 р.) місцева влада стала надавати російським протестантам ті ж права, якими користувалися німецькі баптисти (О. Полунов) [4, с. 163]. Насправді, аналіз циркулярного листа Міністерства внутрішніх справ виданого у 1882 році засвідчує, що акт 1879 року повинен був поширюватися на підданих Російської імперії, які перейшли «в цю секту з неправославного віросповідання», і натомість не повинен був поширюватися на «російських сектантів баптистів» [12, с. 126]. В цьому формулюванні безумовно проглядається тогочасний поділ представників євангелістського руху на «правильних» (баптистів) та «неправильних» (штунд). А оскільки домінуюча частина українського населення Півдня України вважалася з народження православними, то фактично акт 1879 року надавав статус терпимих лише громадам утвореним в середовищі представників національних меншин (німців-протестантів), натомість залишаючи поза законом українські євангелістські громади (штунди).

Наступним логічним кроком держави, стало прийняття 3 травня 1883 року закону, яким який надавав усім сектантським громадам, за виключенням скопців, окремі громадянські та духовні права і свободи. Фактично, це був мінімально необхідний набір прав, що забезпечував можливість сповідання власної віри – право відправляти богослужіння, право не бути покараним за свою віру, право здійснювати власні обряди (поховання, весілля). При цьому, суворо заборонялися публічні заходи, що могли розцінюватися, як демонстрація ідей чи прихильності до «сектантства» (хрестові ходи, носіння ікон тощо).

Процес лібералізації державної конфесійної політики 70–80-х років XIX ст. хоча і носив обмежений характер, але навіть у цьому вигляді викликав значну критику зі сторони консервативно налаштованих представників російського суспільства і насамперед православної церкви. Остання вбачала у сектантах загрозу своїй владі

та відчувала потужну конкуренцію з їх сторони. Не дивно, що протягом зазначеного періоду вона намагалася дискредитувати інославні конфесії, виставивши їх нелояльними та шкідливими перед царським урядом. При цьому активно розігрувалася «німецька» карта – тісний зв'язок баптистів з німецькими протестантами, як всередині країни, так і за її межами, повинен був поставити під сумнів лояльність їхніх представників. У 1884 р. єпископ Херсонський Никанор припустив, що штундизм поширюють насамперед «іноземні особи», які, «виступаючи як вороги Православної Церкви, не менш ворожі й Російській державі». Не дивлячись на прийняті закони, представники православної церкви при підтримці місцевих чиновників, які часто відзначалися негативним відношенням до представників інославних релігій, починають переслідувати представників баптистських громад, домагаючись їх виселення, засудження тощо. Цей процес співпадає з новим консервативним напрямком у російській внутрішній конфесійній політиці очолюваним колишнім вихователем імператора Костянтином Победоносцевим, який вбачав своїм головним завданням піднесення значення та охорону інтересів російської православної церкви.

Прагнучи до уніфікації релігійного простору та забезпечення панування православної віри, К. Победоносцев розгортає активну компанію протидії інославним конфесіям, у першу чергу сектантськими, оскільки вважає, що саме вони справляють найбільш деструктивний вплив на свідомість російського населення і підривають стабільність держави [4, с. 165–166]. В першу чергу, це негативно позначилося на штундистах, які розглядалися основними конкурентами православ'я. 4 липня 1894 р. в Російській імперії було затверджене Положення Комітету міністрів, згідно з яким штундизм визнавався «однією з найбільш небезпечних та шкідливих у церковному та державному відношенні» сект. З цього часу штундистам заборонялося проводити богослужіння

використовувати споруди з релігійною метою, відкривати школи тощо. У випадку проведення богослужінь всі його учасники могли бути покарані адміністративним засланням до Сибіру, а проповідники та організатори зібрань відправлялися на каторжні роботи. Встановлювалися обмеження на похоронні обряди, зокрема піз заборону потрапляло поховання в освіченій землі та здійснення заупокійної служби.

Скориставшись з прийняттям цього закону православної церквою та місцевою владою розгорнула активний наступ не лише на заборонені громади штунд, але й легальні баптистські громади. І хоча Міністерство внутрішніх справ неодноразово звертало увагу губернаторів і чиновників, що баптистські громади не підпадають під дію закону 1894 року, на місцях євангельським вірянам (є розрізняючи, це штундисти чи баптисти) відмовляли у праві на богослужіння, розганяли моливної зібрання вірян. Так, 8 червня 1868 року на ім'я Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора поступило прохання від М. Ратушного, Г. Балабана та І. Осадчого захистити вірян від переслідувань представниками влади [3, с. 27].

Висновки. Політика царського уряду щодо інославних конфесій, як в цілому по країні, так і зокрема на південноукраїнських землях пройшла через два етапи. Перший етап часткової лібералізації, коли за раніше невизнаними конфесіями, такими як баптисти та штунди, починають частково визнаватися та закріплюватися духовні права і свободи, які забезпечують їм можливість сповідувати своєї віри. Другий етап припадає на кінець XIX ст., коли переорієнтація державної політики та прагнення православної церкви при підтримці місцевого чиновництва позбутися небезпечних конкурентів, призводить до позбавлення релігійних громад захисту зі сторони держави, веде до обмеження їх прав і свобод і відкриває шлях до переслідування та гоніння.

ЛІТЕРАТУРА

1. Павлюк Г. В. Баптисти Волинської губернії та Російська імперія. До питання про державно-церковні відносини (друга половина XIX – початок XX ст.). *Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Сер. : Історичне релігієзнавство.* 2010. Вип. 3. С. 167–178.
2. Проданюк Ф., Меренков Г. Історія євангельських християнських баптистів на теренах України (сер. XIX – 1929). *Науковий журнал «Граф».* 2022. № 3. С. 24–30. <https://doi.org/10.55315/graph.2.2021.74-80>.
3. Paul Werth Freedom of conscience and the redefinition of confessional boundaries in imperial Russia, 1905–1914. *Slavica Publishers.* Vol. 13. № 3. 2012. P. 585–610. <https://doi.org/10.1353/kri.2012.0040>.
4. Polunov A. The problem of religious freedom in late imperial Russia: The case of Russian Baptists. *Journal of Eurasian Studies.* Vol. 3. 2012. P. 161–167. <https://doi.org/10.1016/j.euras.2012.03.006>
5. Albert W. Wardin Penetration of the Baptists into the Russian Empire in the Nineteenth Century. *Journal of European Baptist Studies.* Vol. 7. 3. 2007. P. 34–47.
6. Войцехівська Д. Ю. Державна політика щодо міжконфесійної конверсії представників національних меншин Півдня України у XVIII–XIX ст. *Держава і право.* 2022. Вип. 91. С. 4–16.
7. Савченко С. Від штундизму до баптизму: до питання про релігійну та культурну тяглість (друга половина XIX – початок XX ст.). *Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]. Серія : Історичні науки.* 2012. Вип. 17. С. 46–53.
8. Коваль О. Г., Коваль Г. П. Штундизм в середині XIX – першій чверті XX ст. Миколаїв, 2020. 120 с.
9. Stead, W. T. Truth about Russia, Publisher. Original from, the University of Virginia. Dec 11, 2008. Length, 464 pages. URL: https://books.google.com.ua/books/about/Truth_about_Russia.html?id=rDnUJZKH-PkC&redir_esc=y (дата звернення: 27. 04. 2024).
10. Історія релігії в Україні: у 10-ти т. / ред. П. Яроцький. Київ: Світ Знань, 2002. Т. 5: Протестантизм в Україні. 424 с.
11. Geychenko Oleksandr [Post]-Reformation Influences and the Coming of Age of the Baptist Movement in the Russian Empire (1858–1911). *Theological Reflections: Euro-Asian Journal of Theology.* 2015. P. 37–63.
12. Решетніков Ю., Санніков С. Огляд історії баптистського братства в Україні. Київ: ОБС, 2020. 230 с.